

Przemysław Paweł Grzybowski

Śmiech w edukacji

Od szkolnej wspólnoty śmiechu po edukację międzykulturową

Śmiech w edukacji

Przemysław Paweł Grzybowski

Śmiech w edukacji

Od szkolnej wspólnoty śmiechu po edukację międzykulturową

© Copyright by Przemysław P. Grzybowski 2015
© Copyright by Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2015

Recenzent:

Prof. dr hab. Dorota Klus-Stańska

Prof. UZ dr hab. Mirosław Kowalski

Redakcja wydawnicza:

Agnieszka Rozpłochowska-Boniatowska

Projekt okładki:

Anna M. Damasiewicz

Grafiki wykorzystane na okładce:

© Depositphotos.com

Opracowanie typograficzne:

Alicja Kuźma

Wydanie publikacji dofinansowane przez
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

ISBN 978-83-7850-563-1

Oficyna Wydawnicza „Impuls”

30-619 Kraków, ul. Turniejowa 59/5

tel./fax: (12) 422 41 80, 422 59 47, 506 624 220

www.impulsoficyna.com.pl, e-mail: impuls@impulsoficyna.com.pl

Wydanie I, Kraków 2015

Spis treści

Wstęp	9
-------------	---

Część pierwsza

(U)śmiech w sferze publicznej i edukacji

1. Podstawowe kategorie pojęciowe i założenia badań własnych	15
1.1. Oswajanie chaosu terminologicznego	17
1.1.1. Śmiech – ujęcie fizjologiczne i społeczno-kulturowe	22
1.1.2. Komizm – zaskakujące odejście od normy	30
1.1.3. Humor – pogodna postawa wobec rzeczywistości	38
1.1.4. Poczucie humoru – ceniony zmysł przeżywania komizmu	40
1.1.5. Uśmiech – wieloznaczna forma komunikowania	44
1.1.6. Wspólnota śmiechu – podstawa społecznej integracji	51
1.1.7. Inni i Obcy, pogranicze i edukacja międzykulturowa – poszukiwanie dialogu	59
1.1.8. Wyśmiewanie – wykluczanie i korygowanie śmiechem	64
1.1.9. Jakość życia – aktywność i dobre samopoczucie	70
1.2. Podstawy teoretyczne i charakterystyka projektu badawczego	75
Konkluzja	88
2. Śmiech na styku sfer publicznej i prywatnej	91
2.1. Śmiech w literaturze i sztuce – co komu wolno?	95
2.2. Agelaści – wrogowie (u)śmiechu	110
2.3. Święta głupców – publiczna wspólnota śmiechu	118
2.4. Błazen – od wesołka do mędrca i z powrotem	123
2.5. Klaun – z areny na deski teatru dramatycznego	128
2.6. Z gościńca na salony – organizacje prześmiewców i twórczość humorystyczna	135
2.7. Wrogowie i koalicjanci – śmiech w polityce	148
2.8. Kłopotliwe nieporozumienia – śmiech i uśmiech w relacjach międzykulturowych	158

2.9. Terapia śmiechem – na kozetce i miejskim trawniku	177
2.10. Doktor klaun – w szpitalu i obozie uchodźców	184
2.11. Ubaw i przemoc – śmiech w Internecie	190
Konkluzja	202
3. Wypowiedzi o śmiechu w edukacji w perspektywie historycznej	209
3.1. Od Seneki do Rousseau – ze śmiechem rozważnie	212
3.2. Od Krasickiego do Sierocińskiego – „I śmiech niekiedy może być nauką”	219
3.3. Od Trentowskiego do Chevalliera – śmiech w służbie ducha i pracy	225
3.4. Od Fiszera do Korczaka – nauczycieli prosimy o (u)śmiech!	235
3.5. Od Makuszyńskiego do Zielińskiej – śmiech dozwolony i mile widziany	245
Konkluzja	258
4. Koncepcje śmiechu i uśmiechu w refleksji o edukacji	267
4.1. Hugues Lethierry – śmiech w szkole to poważna sprawa	268
4.2. Michaił Bachtin – Lech Witkowski odkrywa śmiech karnawałowy dla pedagogiki	274
4.3. Tadeusz Boy-Żeleński – powróćmy do śmiechu dziecka	282
4.4. Stefan Szuman – świadomie radosny śmiech	290
4.5. Stefan Garczyński – śmiech w towarzystwie	295
4.6. Józef Kozłowski – bez uśmiechu nie ma mistrzostwa	302
Konkluzja	305
5. Śmiech w edukacji w badaniach empirycznych	311
5.1. Spór o zasady – śmiech jako przedmiot refleksji naukowej	312
5.2. Nuda, figle i błazen klasowy – pedagogiczne badania śmiechu w szkole	321
5.2.1. Badania Ludwika Jaxy-Bykowskiego	321
5.2.2. Badania Czesława Matuszewicza	336
5.2.3. Badania Marii Dudzikowej	346
5.2.4. Badania Avnera Ziva	356
5.2.5. Badania Elżbiety Adamczuk	361
Konkluzja	363
6. Śmiech jako czynnik w rozwoju dziecka i praktyce edukacyjnej	369
6.1. Od kołyski po paczkę rówieśników – rozwój poczucia humoru u dzieci	369
6.2. Talent pedagogiczny i mistrzostwo – (u)śmiech jako element postawy nauczyciela	382
6.3. Klasa to nie cyrk – śmiech w technice nauczania	396

6.4. Zabawne lektury – czytała i pomoce naukowe	409
6.5. Przekraczanie granicy – wyśmiewanie jako element strategii wychowania	422
Konkluzja	432
7. Uwagi końcowe i nowe tropy	437
7.1. Śmiech w edukacji – rzut oka na całość	437
7.2. Nic śmiesznego – problemy współczesnej szkoły	454
7.3. Śmiech razem – ku szkolnej wspólnotie	460
7.4. Śmiech lidera – fantazje pedeutologiczne	466
7.5. Śmiech na lekcji – realne wyzwania	471
7.6. Śmiech międzykulturowy – nie tylko szkolne spotkania pokoleń	474
7.7. Czy to już wszystko? – o śmiech w edukacji pytania (jeszcze) bez odpowiedzi	480

Część druga

Antologia przykładów i przewodnik bibliograficzny

8. Antologia przykładów	487
8.1. Żarty, figle, psoty i przezwiska szkolne ze zbioru Ludwika Jaxy-Bykowskiego	487
8.1.1. Żarty, figle i psoty uczniowskie	487
8.1.2. Przewiska uczniów i nauczycieli	496
8.2. Demotywatory i memy o szkole, nauczycielach i studiach doktoranckich	500
8.2.1. Demotywatory o szkole i nauczycielach	500
8.2.2. Memy o studiach doktoranckich	504
8.3. Polski system szkolny w Nonsensopedii	508
8.4. Przykłady z dzienniczków ucznia	522
8.5. Komiczne wypowiedzi uczniów i studentów	528
8.5.1. Przykłady z prac i zeszytów szkolnych	528
8.5.2. Przykłady z prac studentów pedagogiki	539
8.6. O Jasiu w szkole – dowcipy dzieci i dla dzieci	544
8.6.1. Dowcipy o Jasiu w szkole	544
8.6.2. Dowcipy i żarty dla dzieci	550
8.7. Komizm sytuacyjny we współczesnej oświacie	553
8.7.1. Zabawna lektura	553
8.7.2. Przesadna reakcja na żart uczniów	554
8.7.3. Feralne otrzęsiny	556

8.7.4. Cenzura środków dydaktycznych w imię poprawności politycznej	558
8.7.5. Lista cytowań i ocena dorobku naukowego	559
8.7.6. Fałszywi mistrzowie i plagiaty	563
8.7.7. Bełkot naukowy	565
9. Przewodnik bibliograficzny	569
9.1. Śmiech w perspektywie teoretycznej i historycznej	569
9.2. Śmiech w życiu dzieci i młodzieży	577
9.3. Śmiech w kontekstach psychologicznych	582
9.4. Śmiech w edukacji	587
9.5. Uśmiech	599
9.6. Błazen, klaun, głupiec	600
9.7. Śmiech jako czynnik terapii i poprawy jakości życia	603
9.8. Działalność doktorów klaunów	611
9.9. Polskojęzyczne opracowania gelotologiczne	616
9.10. Zabawne lektury do wykorzystania jako środki edukacji	630
9.10.1. Kłasyka i historia humorystyki polskiej, antologie	631
9.10.2. Edukacja międzykulturowa i dowcip etniczny	635
9.10.3. Edukacja historyczna	636
9.10.4. Edukacja zdrowotna, seksualna i medycyna	638
9.10.5. Edukacja artystyczna	638
9.10.6. Różne obszary tematyczne	638
9.10.7. Literatura dla dzieci (beletrystyka, komiksy, pomoce naukowe)	640
Bibliografia	643
Strony internetowe, blogi, fora, filmy	681

Wstęp

Życie ludzkie jest grą, a człowiek, by poprawić jego jakość i poradzić sobie w zróżnicowanym kulturowo świecie, zakłada maski. Niekiedy robi to z własnej woli, inspirowany wcześniejszymi doświadczeniami, innym razem składają go do tego odebrane wychowanie, nacisk środowiska, w którym właśnie się znajduje, zakorzenienie w kulturze masowej czy unikalnie interpretowanych symbolach. Bywa, że dokonuje się to dobrowolnie – bywa, że wbrew woli. Aby relacje społeczne przebiegały harmonijnie, trzeba się sporo natrudzić. Także śmiech i uśmiech bywają maskami, które zauważamy wokół siebie i wykorzystujemy każdego dnia. Ich formy oraz znaczenia w danej sytuacji zależą od wielu okoliczności i wiążą się z różnymi następstwami. Gromadzimy więc, konfrontujemy i weryfikujemy doświadczenia, postawy, wyobrażenia, stereotypy i strategie związane ze śmiechem, symbolicznie uosabiane przez teatralną maskę, głębię klauna, emotikon czy rozbrajający wyraz twarzy rubasznego bodhisattwy...

Punktem wyjścia badań, których pokłosie stanowi niniejsza monografia, stała się opinia Czesława Matuszewicza, wyrażona prawie czterdzieści lat temu, lecz nadal brzmiąca niezwykle aktualnie:

Świat miniony wielkich konfliktów wojennych, drobnomieszczańskiej sztywności, sekciarskich zacierzewień i antydemokratycznych barier traktował humor jako epifenomen funkcjonujący poza sferą spraw poważnych. Opowiadając się za włączeniem humoru do spraw poważnych możemy przyczynić się do demokratyzacji życia, obyczajów i stosunków międzyludzkich, do nadania realnych wymiarów sprawom wyolbrzymianym i postaciom fasadowym. Dlaczego więc nie krzewić humoru i pogody ducha, optymizmu życiowego i radości życia wszędzie tam, gdzie uśmiech i dowcip czynią życie bardziej przystępnym?¹

Jestem przekonany – i przekonanie to stanowi jednocześnie główną tezę tej książki – że **śmiech, obecny w rozmaitych formach aktywności społecznej, wiąże się z licznymi zjawiskami o charakterze edukacyjnym. Wspólny śmiech jest czynnikiem poprawy jakości życia i atmosfery w relacjach międzyludzkich w sferze publicznej oraz prywatnej, natomiast świadome**

---

¹ C. Matuszewicz, *Humor, dowcip, wychowanie – analiza psychospołeczna*, NK, Warszawa 1976, s. 7.

kształtowanie szkolnych wspólnot śmiechu może być istotnym elementem nie tylko procesu nauczania, ale także edukacji międzykulturowej, zwłaszcza pod względem integracji osób należących do różnych pokoleń.

Do badań nad śmiechem w edukacji zainspirowały mnie prace specjalistów: Patcha Adamsa, Huguesa Lethierry'ego i Raymonda Moody'ego. Rozprawa mojego autorstwa wpisuje się w nurt polskiej refleksji nad śmiechem uczniowskim, który ukształtowały publikacje Marii Dudzikowej, Ludwika Jaxy-Bykowskiego, Czesława Matuszewicza, czy, popularyzującego poglądy innych na temat śmiechu, Lecha Witkowskiego². W moim dorobku stanowi ona kolejną pozycję dotyczącą kontekstów edukacji międzykulturowej i śmiechu jako czynnika poprawy jakości życia³.

Występuję z pozycji badacza, której przyjęcie postulował m.in. Claude Lévi-Strauss, pisząc – w odniesieniu do własnej dyscypliny naukowej – że nikt nie powinien nauczać antropologii, jeśli nie przeprowadził przynajmniej jednego poważnego badania w terenie, ponieważ praktyka terenowa jest odpowiednikiem takiej inicjacji, jaką przechodzi kandydat na psychoanalityka sam poddający się psychoanalizie. W związku z tym nauczanie antropologii winno być zastrzeżone tylko dla świadków⁴. Do ugruntowania moich poglądów przyczyniły się liczne doświadczenia związane ze śmiechem w sferze publicznej: jako student byłem zaangażowany w działalność kabaretową, później zaś, w Młodzieżowym Domu Kultury nr 2 w Bydgoszczy, przez kilka lat prowadziłem zajęcia z dziećmi i młodzieżą w artystycznych kołach zainteresowań (m.in. kabaretowym i teatralnym). Od 1987 roku przeprowadziłem dziesiątki międzynarodowych kursów języka esperanto (m.in. w Brazylii, Chinach, Francji, Wietnamie), wykorzystując opartą na śmiechu metodę Cseh. Od 2005 roku jestem wolontariuszem Akademickiego Centrum Wolontariatu Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy oraz Fundacji „Dr Clown”: odwiedzam placówki medyczne i opiekuńcze w charakterze doktora klauna, prowadzę także otwarte wykłady i warsztaty na temat śmiechu jako czynnika wysokiej jakości życia. Również jako doktor klaun, we współpracy z Instytutem Gesundheit Patcha Adamsa, Panamerykańską Organizacją Zdrowia i Fundacją „Bambini in Emergenza”, uczestniczyłem w międzynarodowych projektach edukacji i pracy socjalnej w Peru i Rumunii. Jestem więc przekonany o szczególnej wartości śmiechu w różnych kontekstach życia społecznego, a badania pozwoliły mi się zorientować, że nie jestem w tej opinii odosobniony.

² Ograniczam się tu wyłącznie do wymienienia nazwisk poszczególnych Autorów, natomiast do ich publikacji odwołuję się w dalszej części niniejszego opracowania.

³ Pierwszą stanowi monografia *Doktor klaun! Terapia śmiechem, wolontariat, edukacja międzykulturowa* (Impuls, Kraków 2012).

⁴ Zob. C. Lévi-Strauss, *Antropologia strukturalna*, tłum. K. Pomian, PIW, Warszawa 1970, s. 475.

Zdaniem francuskiego pedagoga Philippe'a Meirieu wszelki postęp w pedagogice zawsze rodzi się na przedmieściach: za każdym razem coś ważnego dla edukacji dzieje się na peryferiach wielkich ośrodków, wielkich szkół, wielkich miast, kiedy to jakiemuś nieco dziwnemu osobnikowi przychodzi do głowy wychować osoby uznane za niemożliwe do wychowania. Na tej zasadzie Jean Marc Gaspard Itard zaopiekował się Victorem – dzikim dzieckiem z Aveyron⁵, znalezionym, gdy jadł trawę w lesie; Maria Montessori zajęła się zaniedbanymi dziećmi ze wsi w okolicach Mediolanu, Janusz Korczak troszczył się o dzieci w warszawskim getcie, a Jan Henryk Pestalozzi postanowił coś zrobić dla porzuconych dzieci, które pozostawiła za sobą armia napoleońska, uprzednio zmasakrowawszy im rodziców⁶. Śmiech w pedagogice jest właśnie taką „sierotą z pogranicza”: każdy ją widzi, każdy ją zna czy słyszał o niej, wręcz trudno sobie wyobrazić bez niej życie i edukację – zwłaszcza szkołę. Jednak wiele wątków pozostaje przez badaczy niepodjętych, brakuje opracowań o charakterze przeglądowym, ukazujących obszerność, a przez to i rangę zagadnienia, zwłaszcza na tle innych, podejmowanych o wiele częściej, tematów z obszaru szeroko rozumianej pedagogiki.

Moim celem jest więc przedstawienie obrazu śmiechu w edukacji w perspektywach historycznej i porównawczej, poprzez udzielenie odpowiedzi na następujące pytania:

- Jakie związane ze śmiechem zjawiska społeczno-kulturowe, występujące na stykach sfer prywatnej i publicznej, stanowią przesłanki do rozpatrywania go w kontekście edukacji?
- Jak zmieniały się na przestrzeni wieków poglądy na śmiech, wyrażane przez nauczycieli, pedagogów, literatów i osoby publicznie wypowiadające się na temat edukacji?
- Które motywacje, funkcje oraz formy śmiechu i uśmiechu stanowią podstawy ich współczesnych koncepcji z zakresu edukacji?
- W jaki sposób treści, formy i funkcje śmiechu rozpatrywane są współcześnie jako przedmiot badań pedagogicznych?
- W jaki sposób rozwój poczucia humoru i sam śmiech jako zjawisko są rozpatrywane przez pedagogów jako czynniki w praktyce edukacyjnej?

Analizy i interpretacji poszczególnych zagadnień dokonuję w pierwszej części pracy, w oparciu o koncepcję współczynnika humanistycznego oraz poznawczą koncepcję człowieka. Część drugą współtworzą antologia przykładów oraz przewodnik bibliograficzny. Przykłady dotyczą form komizmu zawartych w żartach, figlach, psotach i przezwiskach szkolnych, w cytatach z uczniowskich dziennicz-

⁵ Więcej na ten temat: J.M.G. Itard, F. Dagonnet, *Victor de l'Aveyron*, Allia, Paris 2009. **Wszystkie tłumaczenia ze źródeł obcojęzycznych są mojego autorstwa – P.P.G.**

⁶ Zob. H. Lethierry, *(Se) former dans l'humour. Mûrir de rire*, Chronique Sociale, Lyon 1998, s. 36–37. Więcej na ten temat: P. Meirieu, *La pédagogie entre le dire et le faire*, ESF Éditeur, Paris 1995.

ków, zeszytów oraz prac pisemnych, związanych z systemem oświaty w szkołach różnego szczebla, wreszcie – w sytuacjach wyśmiewanych i zabawnie (nad)interpretowanych w publicznym dyskursie o edukacji (m.in. w satyrycznych portalach i na forach internetowych). W przewodniku bibliograficznym znajdują się natomiast obszerne zestawienia najczęściej cytowanych źródeł na temat śmiechu, komizmu i uśmiechu, w kontekstach omawianych w poszczególnych rozdziałach pracy. Jest to pierwsze w Polsce tak obszerne zestawienie źródeł na temat śmiechu w edukacji, propozycji zabawnych lektur, możliwych do wykorzystania jako środki edukacji, oraz polskojęzycznych opracowań gelologicznych.

Konkluzja mych badań może stanowić przyczynek do refleksji o śmiechu w edukacji w ogóle, będącej udziałem historyków i teoretyków wychowania, dydaktyków oraz specjalistów zajmujących się pedagogiką międzykulturową i porównawczą. Przedstawiony materiał pozwala się zorientować, jak wiele dotychczas mało widocznych i/lub zaniechanych wątków wiąże się ze śmiechem w edukacji i jak bogaty jest dorobek naukowy w tym względzie. Tak postrzegany śmiech jawi się jako nieodzowny składnik procesów edukacji którego dostrzeżenie i analiza może wiele wnieść do teorii i praktyki. Szczególnie interesujące dla czytelników mogą być przedstawione tu opinie specjalistów francuskojęzycznych i przykłady rozwiązań z ich środowiska, ponieważ kształtowana od wieków we Francji kultura śmiechu pozwoliła pedagogom wypracować wiele oryginalnych rozwiązań.

Książka ta może też zainspirować nauczycieli i studentów, zainteresowanych praktyką edukacyjną i działaniem mającym na celu poprawę jakości życia w środowisku szkoły i nie tylko. Podejmowane tu zagadnienia składają się na bardzo rozległą dziedzinę rzeczywistości, nie wystarczyło więc już miejsca na przedstawienie i analizę obrazu śmiechu w edukacji w kontekście filozofii, językoznawstwa, prasoznawstwa czy poszczególnych dziedzin sztuki lub rozrywki. Wątki te pojawiają się więc tylko sporadycznie.

Opracowanie to uzyskało obecny kształt dzięki wsparciu naukowemu Pani Profesor Marii Dudzikowej z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, merytorycznym wskazówkom zawartym w recenzji wydawniczej Pani Profesor Doroty Klus-Stańskiej z Uniwersytetu Gdańskiego, a także pomocy i inspiracji ze strony Przyjaciół ze Stowarzyszenia Wspierania Edukacji Międzykulturowej oraz Zespołu Samokształceniowego Doktorów przy Komitecie Nauk Pedagogicznych Polskiej Akademii Nauk. Serdecznie im wszystkim dziękuję!

Przemysław Paweł Grzybowski
Bydgoszcz, listopad 2013.

Część pierwsza

**(U)śmiech
w sferze publicznej i edukacji**

1. Podstawowe kategorie pojęciowe i założenia badań własnych

W 1964 roku profesor psychiatrii William F. Fry¹ ze Szkoły Medycznej Uniwersytetu Stanforda (ang. Stanford University School of Medicine)², zajmujący się m.in. terapeutyczną funkcją komizmu, założył i utrzymywał z własnych środków instytut badań nad śmiechem w Palo Alto. Pierwszymi uczestnikami przeprowadzanych tam poszukiwań naukowych byli przede wszystkim klauni, komicy, artyści kabaretowi etc.; następnie zakres badań rozszerzono na inne obszary rzeczywistości, a grono badaczy rozrosło się – wspólnie stworzyli je ponad dwustu specjalistów z różnych dziedzin, wśród których do najbardziej znanych należą Paul E. McGhee i Jeffrey H. Goldstein³, a także Michael Titze i jego współpracownicy⁴. Opracowane na podstawie badań w Palo Alto liczne rozprawy naukowe złożyły się na kanon klasycznej literatury przedmiotu i dały początek **gelotologii** lub **gelologii** (z greck. *gelos* – śmiech, śmiać się), czyli interdyscyplinarnej refleksji nad śmiechem w rozmaitych kontekstach: filozoficznym, kulturoznawczym, psychologicznym,

---

¹ Zob. W.F. Fry, *Sweet madness. A study of humor*, Science & Behavior Books, Palo Alto 1968; W.F. Fry, M. Allen, *Life studies of comedy writers*, Transaction, New Brunswick 1998; ciż, *Make'em laugh. A study of humor*, Science & Behavior Books, Palo Alto 1975; ciż (red.), *Advances in humor and psychology*, Professional Resource Press, Sarasota 1993; ciż (red.), *Handbook of humor and psychotherapy. Advances in the clinical use of humor*, Professional Resources Exchange, Sarasota 1987. W anglojęzycznych źródłach, zamieszczonych w przypisach i przewodniku bibliograficznym, ujednoliciłem pisownię, rezygnując z wielkich liter wewnątrz tytułów.

² Zob. www.med.stanford.edu (29.11.2013).

³ Zob. J.H. Goldstein, P.E. McGhee (red.), *Handbook of humor research*, t. 1, *Basic issues*, Springer – Verlag, New York 1985; ciż (red.), *Handbook of humor research*, t. 2, *Applied studies*, Springer – Verlag, New York 1985; ciż (red.), *The psychology of humor. Theoretical and empirical issues*, Academic Press, New York – London 1972; P.E. McGhee, *Humor. Its origin and development*, Freeman, New York 1979.

⁴ Zob. M. Titze, *Die heilende Kraft des Lachens. Mit Therapeutischem Humor frühe Beschämungen heilen*, Kösel-Verlag & Co, München 1995; M. Titze, C.T. Eschenröder, *Therapeutischer Humor. Grundlagen und Anwendungen*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1998; I. Patsch, M. Titze, *Die Humor-Strategie. Auf verblüffende Art Konflikte lösen*, Kösel-Verlag & Co, München 2004; M. Titze, R. Kühn, *Lachen zwischen Freude und Scham. Eine psychologisch-phänomenologische Analyse zum Verständnis der Gelotophie*, Verlag Königshausen & Neumann, Würzburg 2010; M. Titze, *Heilkraft des Humors. Therapeutische Erfahrungen mit Lachen*, Verlag Herder, Freiburg 1985; M. Titze, L. Lambrecht, *Heilsamer Humor. Ein Arbeits-, Spiel- und Lesebuch*, HCD-Verlag, Tuttingen 2011.

- www.bcchildrens.ca (29.11.2013).
- www.benedyktyni.pl/regula/regula.htm (29.11.2013).
- www.biblionetka.pl (29.11.2013).
- www.bigapplecircus.org (29.11.2013).
- www.bimbi.pl/viewtopic.php?f=75&t=1040 (29.11.2013).
- www.bjornzekelund.wordpress.com (29.11.2013).
- www.budowniczy.net/humor/humor-szkolny.php (29.11.2013).
- www.chomikuj.pl (29.11.2013).
- www.circoedia.org (29.11.2013).
- www.cirquedusoleil.com (29.11.2013).
- www.cirquefranchoni.com (29.11.2013).
- www.clown-ministry.com/History/richard-snowberg-snowflake.html (29.11.2013).
- www.comicrelief.com (29.11.2013).
- www.cristinamarti.com.ar (29.11.2013).
- www.czuly-wojtek.blog.onet.pl (29.11.2013).
- www.de.guttenplag.wikia.com (29.11.2013).
- www.demoty.pl (29.11.2013).
- www.demoty.biz.pl (29.11.2013).
- www.demotywatory.pl (29.11.2013).
- www.demotywatorysmieszne.pl (29.11.2013).
- www.demotywuje.pl (29.11.2013).
- www.doutoresdaalegria.org.br (29.11.2013).
- www.dowcipy.jeja.pl (29.11.2013).
- www.dowcipy-o-jasiu.humoris.pl (29.11.2013).
- www.easywriter.pl (29.11.2013).
- www.edysk.pl (29.11.2013).
- www.eiris.eu (29.11.2013).
- www.fabrykamemow.pl (29.11.2013).
- www.facebook.com/Promotorplakalgdyczytal (29.11.2013).
- www.facebook.com/ZycieZOtwartymPrzewodem?hc_location=stream (29.11.2013).
- www.festiwalhumoru.us.edu.pl (29.11.2013).
- www.filharmonija.org.mk (29.11.2013).
- www.fmed.uba.ar (29.11.2013).
- www.forum.57.pl/temat,6152,wysmiewanie_sie_w_klasie____.php (20.07.2012).
- www.forumdwytygodnik.pl/artykuly/1543425,1,gwiazda-z-twittera.read (29.11.2013).
- www.forum.dziecionline.pl/viewforum.php?f=35&sid=95dcd-506b284625141583446ab5bfd58 (29.11.2013).
- www.forum.gazeta.pl/forum/w,384,74992411,74992411,Kawaly_dla_dzieci.html (29.11.2013).
- www.fpff.pl (29.11.2013).
- www.freakingnews.com/Clown-Celebrities-Pictures--544.asp (29.11.2013).
- www.fundacjatolerancja.pl (29.11.2013).

- www.gejowo.pl/index.php?pid=3&n_id=8833&n_offset=0&reply=82733
(29.11.2013).
- www.gil.se (29.11.2013).
- www.happyend.exdart.com.pl (29.11.2013).
- www.humor.nf.pl/Ciekawostki/typ_humor-korporacyjny/kategoria_humor-szkolny
(14.07.2013).
- www.humor-z-zeszytow.dowcipy.pl (29.11.2013).
- www.humorcode.com (29.11.2013).
- www.humoresques.fr (29.11.2013).
- www.humorhouse.bg (29.11.2013).
- www.ibl.waw.pl/pl/o-instytucie/pracownie-i-zespoly/pracownia-renesansu-i-baroku/kolokwia-staropolskie (29.11.2013).
- www.icrc.org (29.11.2013).
- www.ihateclowns.com (29.11.2013).
- www.iik.pl (29.11.2013).
- www.inst-jeanvigo.eu (29.11.2013).
- www.językpolskijestae.pl (29.11.2013).
- www.kawalyojasiu.pl(29.11.2013).
- www.kawaly-o-jasiu.pl(29.11.2013).
- www.kawaly.tja.pl/o-jasiu.html (29.11.2013).
- www.kliki.pl (29.11.2013).
- www.komediowo.pl (29.11.2013).
- www.kwejk.pl (29.11.2013).
- www.laughteryoga.org (29.11.2013).
- www.lesinrocks.com/actualite/actu-article/t/65504/date/2011-05-20/article/ronald (29.11.2013).
- www.lowcyb.pl (29.11.2013).
- www.lubimyczytac.pl (29.11.2013).
- www.masztalscy.pl (29.11.2013).
- www.mdb.it (29.11.2013).
- www.med.stanford.edu (29.11.2013).
- www.mediclaun.org (29.11.2013).
- www.mla.org (29.11.2013).
- www.motherteresafoundation.orgin (29.11.2013).
- www.msu.edu/~jdowell/ziv.html (29.11.2013).
- www.myspace.com/clownsnoperecederos (29.11.2013).
- www.nakanapie.pl (29.11.2013).
- www.nauka-polska.pl (29.11.2013).
- www.oakland.edu (29.11.2013).
- www.o-jasiu.nawesolo.pl (29.11.2013).
- www.onedrop.org (29.11.2013).
- www.orderusmiechu.pl (20.10.2013).
- www.paka.pl (29.11.2013).
- www.patchadams.org (29.11.2013).
- www.payamedicos.org (29.11.2013).

- www.polackthefilm.com/polack_the_film/HOME.html (29.11.2013).
- www.polishjoke.com (29.11.2013).
- www.pomaraneczowa-alternatywa.org (29.11.2013).
- www.promocjakultury.pl/index.php?option=com_autograph&Itemid=10 (29.11.2013).
- www.psychologyofhumor.com (29.11.2013).
- www.questforhumor.blogspot.com (29.11.2013).
- www.retractionwatch.wordpress.com (29.11.2013).
- www.rednoseday.com (29.11.2013).
- www.rednoseresponse.org (29.11.2013).
- www.renatazaremba.com/index.php/komentarz-tygodnia/312-inauguracja-parlamentarnej-grupy-umiechu-wystawa-pt-wygraj-umiechem (29.11.2013).
- www.retireronald.org (29.11.2013).
- www.rojas.uba.ar (29.11.2013).
- www.rumble.ironfire.org/circus2iraq.org (29.11.2013).
- www.ryms.pl/ksiazka_szczegoly/1183/psia-kupa.html (29.11.2013).
- www.sadurski.com (29.11.2013).
- www.scholar.google.pl (29.11.2013).
- www.scopus.com (29.11.2013).
- www.se.pl/wydarzenia/kraj/matura-2012-akcja-kaktus-o-co-chodzi-maturzysci-znalezli-sposob-na-stres_255041.html (29.11.2013).
- www.shrineclowns.com (29.11.2013).
- www.shrinershospitalsforchildren.org (29.11.2013).
- www.sliwerski.pl/?page_id=169 (14.07.2013).
- www.sliwerski-pedagog.blogspot.com (29.11.2013).
- www.socialblade.com/youtube/top/country/pl (29.11.2013).
- www.standuptorun.pl/statutjdz.html (29.11.2013).
- www.stefangarczynski.pl (29.11.2013).
- www.sunrise.wroclaw.pl/Partners/Koło-Naukowe-Studentów-Socjologii.aspx (29.11.2013).
- www.therapeuticclowns.ca (29.11.2013).
- www.the-specials.com (29.11.2013).
- www.trojmiasto.pl/festiwal-dobrego-humoru (29.11.2013).
- www.tvp.pl/rozrywka/teleturnieje/kocham-cie-polsko (29.11.2013).
- www.tytusromekiatomek.pl/?doktorat-humoris-causa,94 (29.11.2013).
- www.umorina.od.ua (29.11.2013).
- www.unicef.org (29.11.2013).
- www.univ-paris8.fr (29.11.2013).
- www.uwlax.edu (29.11.2013).
- www.wachock.pl/s,62,STOLICA_HUMORU.html (29.11.2013).
- www.who.int (29.11.2013).
- www.wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/5250613 (29.11.2013).
- www.worldclown.com (29.11.2013).
- www.worldwidesmiles.biz (29.11.2013).

- zapytaj.onet.pl/Category/001,002/2,7978366,Smieszne_przezviska_nauczycieli_.html (14.07.2013).
- Zielińska E., *O konieczności dbania o „kindersztubę” dzieci. Artykuły nieprzypisane*, www.men.gov.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=2695&Itemid=1 (29.11.2013).
- ŻG, *Nietypowa msza w angielskim kościele*, 6.02.2012, www.wiadomosci.onet.pl/fotoreportaze/Swiat/nietypowa-msza-w-angielskim-kosciele,5018480,0,fotoreportaz-maly.html (29.11.2013).
- Życie pod włos Rozmowa Pawła Piotrowicza ze Zbigniewem Wodeckim*, www.muzyka.onet.pl/10172,1643207,0,3,wywiady.html (29.11.2013).
- Żylińska M., *Polska szkoła w świetle badań*, www.edunews.pl/badania-i-debaty/badania/2016-polska-szkola-w-swietle-badan (24.09.2012).
- Żywot Briana* (ang. *Life of Brian*), reż. T. Jones, Wielka Brytania, 1979.